

94(497.11)"1941"
323.276(497.11)"1941"
327.84(497.1:410)"1941"
COBISS.SR-ID 62042633

Оригиналан научни рад
Примљен: 17. новембар 2020.
Прихваћен: 22. септембар 2021.

Др Драган Бакић, виши научни сарадник
Балканолошки институт САНУ
е-mail: dragan.bakic@bi.sanu.ac.rs

СЛЕПА АМБИЦИЈА ИЛИ БРИТАНСКА СУБВЕРЗИЈА?: ЈУГОСЛОВЕНСКИ ОФИЦИРИ, БРИТАНСКЕ ОБАВЕШТАЈНЕ СЛУЖБЕ И ДРЖАВНИ УДАР ОД 27. МАРТА 1941. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: Прилог анализира два недовољно објашњена аспекта војног удара којим су високи југословенски официри оборили режим кнеза Павла 27. марта 1941. У разматрању разлога који су стајали иза одлуке официра, истиче се да њихов чин извире из традиције чији се почетак може пратити од Мајског преврата 1903. када је насилно свргнута династија Обреновића. Баштинећи ову превратничку тенденцију војске, пучисти су себе сматрали носиоцем демократске традиције српског народа који уклањају непопуларни и противнародни режим. Испитују се и везе водећих официра са британским обавештајним службама, при чему се пажња посвећује не већ добро познатим активностима СОЕ, већ другим агенцијама – СИС и улози војног и ваздухопловног аташеа из британског посланства – који су несумњиво имали много веће заслуге за преокрет у Београду који је одговарао Британији. Посебно се испитује достављање важног документа о састанку највише немачке војне команде од стране Британаца и значај који је то могло да има за став пучиста.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: пуч, 27. март 1941, Југославија, официри, Душан Симовић, Боровоје Мирковић, кнез Павле, британске обавештајне службе, Други светски рат.

Пуч у Београду од 27. марта 1941. године био је фаталан догађај за Краљевину Југославију, јер ју је увео у рат и донео пропаст, као и важна карика у политичким и војним дешавањима на Балкану током Другог светског рата. Он је уследио као реакција на оно што се десило два дана раније – приступање Југославије Тројном пакту, мада са ограничењима која су била без преседана, а која су омогућавала Југославији да се не ангажује у оквиру војних операција сила Осовине и да се њена територија не користи за транспорт осовинских трупа и ратног материјала. Ово је ефективно значило да Југославија остаје неутрална у рату који је одавно беснео и свакако је представљало најбољи аранжман који је Београд могао да дипломатски избори у Европи чији је Хитлер био неограничени господар. Војни удар који су извршили одређени елементи у краљевској војсци извукао је земљу из њене фактичке неутралности, пошто је Хитлер доживео пуч као личну увреду и прелазак Југославије на страну Велике Британије, па је стога моментално наредио војну инвазију и уништење Краљевине као државног ентитета. Припреме за напад (познате под називом Директива 25) су морале да се изведу у журби и немачка Врховна Команда је осмислила да то буде изведено синхронизовано са одраније планираном и заказаном операцијом *Марита*, која се односила на немачко освајања Грчке и која је била диктирана потребом да се поправи војни неуспех фашистичке Италије и осигура јужни бок Вермахта пре него што отпочне операција *Барбароса* против Совјетског Савеза.

Много тога је речено и написано о двадесетседмомартовском пучу, а понајвише одражавајући супротстављене погледе оних који су учествовали у војном преврату и оправдавали своје поступке и других који су осуђивали државни удар као чин националног самоубиства; томе треба додати и тумачења настала у крилу колаборационистичке владе Милана Недића, која су великим делом репродуковала идеолошку матрицу и пропаганду немачког окупатора, и, коначно, званичну историју комунистичког режима у Југославији после 1945. која је, у грубој супротности са елементарним чињеницама, монополизovala „заслуге” за државни удар про-

тив „монархо-фашистичког режима”.¹ Овај прилог нема амбицију да се бави оценама и оспоравањем појединих тумачења догађаја, мада и он неминовно полази од одређеног разумевања узрока и последица пуча. Уместо тога наша намера је да укажемо на неке аспекте војног удара који су остали прилично занемарени у нади да се тиме може, макар и скромно, продубити наше схватање овог судбоносног чина. При томе се полази од чињенице да су, поред свих жучних расправа, па чак и трезвенијих историографских анализа, два централна питања, која стоје у јасној међусобној вези, остала недовољно расветљена: шта су тачно били мотиви и разматрања која су навела високе југословенске официре да свргну владу и у којој мери је британска обавештајна апаратура умешала своје прсте у подстицање пучиста?

Већи број нижих и високих официра је узео учешћа у извођењу пуча, али су главне вође несумњиво биле из команде ваздухопловства. Армијски генерал Душан Симовић, командант ратног ваздухопловства, постао је председник новоформиране пучистичке владе,² али је покретачки дух и архитекта читавог прегнућа био његов заменик, бригадни генерал Боривоје Мирковић. Мада су ова двојица пучиста добро познати, као што је познат и начин на који је преврат спроведен, наше знање о пучу од 27. марта остаје непотпуно без даљег испитивања њихових мотива и размишљања. Ако се оставе по страни њихове војно-политичке процене, чију ће недораслост и промашеност скори догађаји доказати, главни пучисти су тврдили да су били анимирани највишим патриотским идеалима који су били укоренењени у српској традицији отпора страном завоје-

¹ Живан Кнежевић, *27. март 1941.* (New York: издање пишчево, 1979); Јован Пејин, „Јавни став др Мирка Косића, народног посланика и првака Народне радикалне странке о 27. марту 1941. године”, у: *27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике* (Нови Београд: Златна књига, 2003), 87-94; Бојан Димитријевић, „Рат или пакт? Дилема са најкраће историјске дистанце: виђење 25. и 27. марта 1941. од стране представника српске Владе ђенерала Милана Недића”, *Историја 20. века*, XXIII, бр. 1 (2005), 63-76; Nikola Milovanović, *Vojni puč i 27. mart 1941.* (Beograd, Sloboda, 1981); Radmila Radić, „Istorija i sećanje – primer 27. marta 1941.” у: *Kultura sjećanja: 1941.: povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, urednici Sulejman Bosto, Tihomir Cipek i Olivera Mislosavljević (Zagreb: Disput, 2008), 69-82; Љубодраг Димић, „27. март 1941 – сећања, тумачења, истраживања и уџбеничка литература”, у: *27. март 1941. седамдесет година касније*, уредници: Момчило Павловић и Ивана Пантелић (Београд: Институт за савремену историју и Фонд Краљевски двор, 2012), 100-112.

² О његовој биографији види: Dragan Tešić, „Dušan Simović: prilozi za biografiju do 1941.”, *Istorija 20. veka*, XVI, бр. 1 (1998), 129-142.

вачу, овековеченој у косовском миту и епским народним песмама. Изгледа да је било нечега месијанског у њиховом разумевању своје дужности према армији и народу коме су припадали. „Имао сам утисак,” Симовић је касније писао, „да су се сви моји пријатељи и познаници, сви млађи официри, па и цео народ окренули к мени, да од мене очекују да их спасем срамоте и безчашћа, да верују да их нећу изневерити у овом тешком и судбоносном моменту!”³ Важно је истаћи да је такав став био могућан услед широко распрострањеног антинемачког расположења међу српским становништвом и симпатијама према савезницима из протеклог рата, од којих је једна, Француска, већ подлегла пред немачком силом. Дискурс о пучу као изразу слободарске традиције, одбрани части и образа народа и државе, које је упрљало приступање Тројном пакту, означено као чин издаје, опште је место у мемоарским и публицистичким текстовима пучиста.⁴ Служио је уједно и као једина одбрана од напада неистомишљеника који су своје оптужбе базирали на сагледавању реалполитичких околности у којима се Краљевина тада налазила.

Али спремност, па и жудња, пучиста да свргну цивилну владу не може се потпуно разумети без спознаје да је она била део традиције мешања војске у унутрашњу и спољну политику која је свој корен имала у познатом Мајском преврату из 1903. године. Када је група младих српских официра на бруталан начин уклонила са трона династију Обреновић и заменила их Карађорђевићевима, у Србији је, поред династичке смене, обновљена и парламентарна демократија (установљена уставом из 1888. године потрајала је шест година пре него што је погазио краљ Александар Обреновић). Поменути млади официри представљали су тек пукe извршиоце преврата иза чије организације су стајали старији завереници (од официра А. Машин, Л. Соларевић, П. Мишић, Д. Поповић и други).⁵

³ Војни архив (ВА), Београд, пописник 16, кутија 8, фасцикла 1, документ 1, У служби народу и отаџбини: мемоари армијског ђенерала Душана Т. Симовића, II део, стр. 254.

⁴ Типичан пример су сећања мајора Краљеве граде Живана Кнежевића, 27. март 1941.

⁵ О Мајском преврату и деловању завереника види: Драгиша Васић, *Деветстотрећа, Мајски преврат* (Београд, 1928); Милан Живановић, *Пуковник Апис: солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте*, 2 изд. (Београд: Прометеј и РТС, 2016); Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату* (Београд: Српска књижевна задруга, 1984), 306-321; Vladimir Dedijer, *The Road to Sarajevo* (New York: Simon and Schuster, 1966); David MacKenzie, *Apis, the Congenial Conspirator: the Life of*

Значајно је, међутим, да је из исте групе младих официра формирана 1911. године организација Уједињење или смрт, познатија као Црна рука, чији је неформални вођа био Драгутин Димитријевић – Апис и која је уз круну и владу, као уставне факторе, постала трећи неформални центар моћи који је следио своју властиту визију спољне политике. Из таквог деловања црнорукаца произилазиле су њихове везе са припадницима Младе Босне и логистичка подршка коју су пружили извршиоцима сарајевског атентата на Видовдан 1914. Од кључног значаја је да су акције Аписа, шефа војне контраобавештајне службе пред рат, и његових присталица у војсци биле израз противљења опрезној националној политици Николе Пашића, председника радикалске владе, који је зазирао од било каквог подстицања револуционарног врења преко Дрине и желео период мира и стабилности како би се Србија опоравила од напора учињених у Балканским ратовима и консолидовала своје новостечене територије.⁶

Ово искуство уплитања војника у послове цивилне владе, заправо деловање које је било директно подривање званичне државне политике и спремност да се, у крајњој линији, влада која није конвенирала схватањима одређених војних кругова уклони грубом силом, било је присутно у менталном склопу југословенских официра у предвечерје Другог светског рата. Пре свега, водећи завереници, официри који су предводили државни удар 1941. годинама су се поигравали са идејом да се наметну као политички предводници у земљи, што је свакако и показатељ великих амбиција, без обзира на њихова каснија декларативна негирања да су желели било какву улогу у политичком животу. Према властитом признању, као и накнадним сведочењима која се међусобно слажу,

Colonel Dragutin T. Dimitrijević (New York: Columbia University Press, 1989); Драгољуб Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић, живот и дело*, 3 тома (Београд: БИГЗ, 1990), II, 315-340; Васа Казимировић, *Црна рука: личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године* (Нови Сад: Прометеј, 2013).

⁶ Овај аспект проблематичних односа између Пашићеве владе и војних кругова најбоље је објашњен у Војислав Ј. Вучковић, „Унутрашње кризе Србије и Први светски рат“, *Историјски часопис*, XIV-XV (1963-1965), 173-229; Душан Т. Батаковић, „Сукоб војних и цивилних власти у Србији у пролеће 1914.“, *Историјски часопис*, XXIX-XXX (1982-1983), 477-492; Dušan T. Bataković, „Storm over Serbia: the Rivalry between Civilian and Military Authorities (1911-1914)“, *Balkanica*, vol. XLIV, (2013), 307-356; Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1918-1921* (Beograd: Narodna knjiga, 1988), 39-45.

генерал Мирковић је још 1937. године разматрао могућност да насилно свргне владу Милана Стојадиновића, у време кризе која је настала у вези са отпором Српске православне цркве и опозиционих странака у Србији ратификацији конкордата са Ватиканом. Мирковић је тада делио мишљење многих других да је закључивање конкордата тежак ударац за СПЦ, па је и планирао извођење војног удара, али је његова намера била осујећена чињеницом да су из Београда били одсутни и његов претпостављени, генерал Симовић, који је требао да преузме владу, и сам премијер Стојадиновић.⁷ Упадљиво је, и сигурно нимало случајно, да је основна идеја да Мирковић оперативно изведе пуч, а Симовић наступи као главна фигура која ће преузети власт и саставити нову владу, дословно спроведена четири године касније.

Када је конкордатска криза минула и унутрашњеполитичка ситуација у земљи се стабилизовала, побуњенички настројени официри су се окренули спољној политици, па је оштрица њихове критике била усмерена према наводној про-осовинској политици владе (не само Стојадиновићеве, већ и оне коју је формирао његов наследник Драгиша Цветковић). „Генерал Бора Мирковић још пре годину дана [пре 27. марта 1941.] је долазио код мене и говорио ми о томе, али тада још није био повољан моменат за то. Још неколико пута сам са њим о томе разговарао и у нечему били смо сагласни,” забележио је накнадно своје сећање армијски генерал Богољуб Илић, министар војни у Симовићевој пучистичкој влади.⁸ Важно је приметити, ако се може поклонити поверење Илићевом датирању, да су интриге генерала Мирковиће биле у току и много пре него

⁷ Боровоје Мирковић, *Истина о 27. марту 1941. године*, приредио Петар Боснић (Београд, издање приређивача, 1996), 15; Bogdan Krizman, „Zabilješka Srdjana Budisavljevića o državnom udaru 27.III.1941.”, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 3, no. 2-3 (1971), 196-197; Hoover Institution Archives, Stanford University, Dušan Simović Papers, box 2, folder 7, “Uspomene. Autobiografija: prilog za istoriju Jugoslavije u prvoj polovini XX veka”, part II, folio 1. Ово потврђује и најближи Симовићев сарадник. Види: Dragiša N. Ristić, *Yugoslavia's Revolution of 1941* (Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1966), 84 који наводи да је Мирковић планирао превратничку акцију “неколико месеци након” закључења уговора о пријатељству између Италије и Југославије 25. марта 1937, дакле у лето те године када је конкордатска криза била на свом врхунцу. Очигледно је то био повод његовом незадовољству, а не уговор који је Стојадиновић потписао са грофом Галеацом Ђаном нешто раније.

⁸ Богољуб Илић, *Мемоари армијског генерала*, приредио Миле Бјелајац (Београд: Српска књижевна задруга, 1995), 183.

што је Југославија била изложена енергичном немачком притиску да приступи Тројном пакту, дакле у време када оптужбе против про-осовинске политике режима кнеза Павла нису могле да имају макар и привидну подлогу. Мирковићеви заверенички планови су очигледно ковани непрекидно од конкордатске кризе 1937, ако не и раније. Он и његови истомишљеници желели су да уклоне са власти Регента, кнеза Павла, и двојицу његових председника владе, а њихово незадовољство и оправдање за државни удар свој извор су налазили час у унутрашњој, час у спољној политици намесничког режима. Ова околност указује да се тешко може говорити о некаквим одређеним и изграђеним политичким погледима завереника у војсци и да је њихова нелојалност избијала из једног општег негативног односа према том режиму, који је делио и велики део политичара, интелигенције, па и најбројнијег сељачког становништва у Србији, а који се најбоље може објаснити недостатком политичког легитимитета владе међу српским становништвом.

Мирковићева разлагања о рђавим приликама у земљи од уједињења 1918. сасвим су уопштена, али су значајна због његовог признања да је себе доживљавао као „револуционарног осветника, који је годинама и годинама звонио корневиљским звонима и позивао поштени и свесни народ на узбуну и на одмазду.“ Његово огорчење и решеност да уклони „једном за увек срамне режиме забушаната, мародера и вагабунди, који су после уједињења пристизали један за другим, смењивали се и спремали народну пропаст“ указују да он није имао боље мишљење ни о режиму који је владао пре него што је кнез Павле постао шеф државе након убиства краља Александра у Марсеју 1934. године.⁹ Ипак, ауторитет краља Александра, не само као суверена већ нарочито као врховног команданта српске војске током Великог рата, био је апсолутан међу југословенским официрским кором упркос свом, често веома оправданом, гунђању и незадовољству због корупције, протекције и свих осталих појава које су деструктивно деловале како на војску тако и на друштво у целини. Кнез Павле, међутим, није имао тај ауторитет, а читавом својом појавом и држањем који су више подсећали на једног британског аристократу него на српског официра чинио се туђ и далек многима од његових војника. Зато су они били склони да створе „најгоре“ мишљење не само о његовим државничким

⁹ Б. Мирковић, *н. д.*, 13-14.

способностима, већ и да спремно прихвате најмалициознија подметања о његовим наводним нездравим амбицијама, па чак и о спремности да ради о глави престолонаследника, малолетног краља Петра II, чиме се оживљавао стереотип из епске народне традиције о нејаком цару Урошу и узурпатору краљу Вукашину.¹⁰

Ту лежи и објашњење зашто се гнев приличног броја официра окренуо према кнезу Павлу, у мери која се чини сасвим несразмерна објективним чињеницама из времена његове владавине и на пољу унутрашње и, нарочито, на пољу спољне политике. Када је реч о потоњој, утисци незадовољних официра о карактеру југословенске политике и личним уверењима кнеза Павла били су сасвим неосновани. Регент је био ноторни англофил чије су симпатије у рату за Британију биле неупитне, а британски посланици у Београду су му били нека врста конфектената. Али кнез Павле се мучио да очува Југославији слободу акције суочен са растућим притиском Немачке и Италије да своју земљу што јасније и одређеније сврста уз табор Осовине, при чему су му геостратешки положај Краљевине и безизгледност било какве реалне помоћи од стране Британије (и Француске до јуна 1940. године) скоро потпуно одузимали маневарски простор.¹¹ Поврх тога, морао је да води рачуна и о ефекту који би спољнополитичке компликације, посебно ратни сукоб, могао да има на проблематичне српско-хрватске односе и на очување интегритета и јединства земље. Па ипак, и поред наслеђа српско-хрватског сукоба, нема никакве сумње да је режим кнеза Павла био доста либералнији у погледу политичких слобода, барем до

¹⁰ Исто. У британским дипломатским извештајима забележена су говоркања по београдској чаршији како кнез Павле намерава да одигра улогу Ричарда III и узурпира престо уз британску подршку, а интересантна је, уједно и жалосна, чињеница да је и каснија југословенска влада у избеглиштву инсинуирала како се регент договорио са Хитлером да задржи престо у својим рукама након пунолетства краља Петра II (Dušan Biber, „Britanske ocjene Stojadinovića i njegove politike”, u: Dušan Bilandžić et al, ur., *Fašizam i neofašizam: zbornik izlaganja na međunarodnom znanstvenom simpozijumu* (Zagreb: Fakultet političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu, 1976), 266, 271).

¹¹ Jacob Hoptner, *Yugoslavia in Crisis, 1934-1941* (New York: Columbia University Press, 1962); Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države, 1918-1941: diplomatsko-historijski pregled* (Zagreb: Školska knjiga, 1975), 79-128; Neil Balfour and Sally Mackay, *Paul of Yugoslavia: Britain's Malign Friend*, 2nd ed. (Winnipeg: Canada Wide Magazines & Communications, 1996); Срђа Трифковић, „Кнез Павле и дипломатија као уметност могућег – англоамерички допринос чину од 27. марта 1941.” у: *27. март 1941. седамдесет година касније*, 79-100.

избијања рата у септембру 1939, него што је то био случај под чврстом руком краља Александра.

Уколико је перцепција официра-завереника била у већем раскораку са реалношћу и стога политички ирационална, утолико је уочљивије да су они инспирацију за своје деловање црпели из конспиративног подухвата Аписа и његових другова. Према властитом убеђењу, превратници из марта 1941. су дали израза „демократском духу официра” тиме што су збацили аутократију кнеза Павла и власт предали представницима политичких партија за које су сматрали, мада без икаквог правог доказа или показатеља, да уживају подршку у народу, баш као што су завереници из 1903. учинили крај апсолутизму Обреновића и вратили парламентарну демократију у Србију.¹² При томе су се двадесетседмомартовци позивали и на то да су, делујући у име демократских идеја, желели да промене спољну политику Југославије тако да она иде упоредо са политиком демократске Британије. Нису се ни најмање обазирали на насилне методе којима су прибегли нити на то да није било основа ни да се нова пучистичка влада сматра легитимном, бар када је у питању било представљање српског дела народа у земљи.

Али пучисти су итекако били свесни поражавајућег моралног ефекта који је масакр краљевског пара 1903. године произвео у Европи, па су хтели да се осигурају да и они сами не направе исту грешку. Зато су се заклели пре извршења војног удара да ће избећи било какво непотребно крвопролиће и, нарочито, да ће заштити животе свих чланова краљевске куће, укључујући кнеза Павла. То је уосталом било у складу и са начином на који су пучисти правдали и популаризовали свој поступак, представљајући га као чин предузет у име младог престолонаследника Петра II, „за Краља и Отаџбину”.¹³ Њихова превасходна брига да заштите права наследника престола утолико је мање уверљива ако се зна да је Петра II делило једва нешто више од пет месеци од пунолетства и преузимања краљевске власти. Нема сумње да је намера да не изазову против себе одијум какав је изазвао династички преврат из 1903. године, посебно нечувено крвопролиће у краљевском двору, био главни мотив поменуте заклетве. Додуше, фанатичност убеђења генерала

¹² М. Кнежевић, *н. д.*, 42, 44.

¹³ *Исто*, 87; Никола А. Косић, *Дневник 17. март – 28. март 1941.* (Милвоки, Висконсин: Невен, 1984), 2.

Мирковића – био је спреман да се зло стање „утопи у крви, безпошtedно и до последњег кривца, па макар то ишло и до милиона” – могла је да доведе и до другачијег исхода. Сазнавши да ће дворски воз напустити Београд у ноћи кад је планирао да изведе пуч, он је „без много размишљања” одлучио да дигне воз у ваздух на прузи између Земуна и Батајнице, али се испоставило да нема потребе за тако драстичним мерама.¹⁴

С обзиром на трагове инспирације („аписизма“) који су своје извориште имали у Мајском преврату, један од критичара поступка дела официра у ноћи 26/27. марта проицљиво је запазио да је у оба случаја „то био један дивљи брак демократије са војском зараженом политичким духом.”¹⁵ У историографији је Хоптнер јасно запазио да је превратничка акција Аписа и другова била модел по коме се Мирковић руководио како у свом разумевању улоге војске као врховне заштитнице националног добра тако и у својој практичној акцији.¹⁶ Овај дух „аписизма” имао је у оба случаја трагичне последице по земљу. Као што је подршка и непосредна помоћ црнорукаца сарајевским атентаторима 1914. допринела да се Србија нађе суочена са ратом против Аустроугарске противно свим настојањима Пашићеве владе,¹⁷ тако је исто и свргавање силом намесничког режима 1941. године директно водило ка немачкој агресији и слому Југославије. Тешко је у историји наћи драстичније примере погубности мешања војске у делокруг цивилне владе мада је нужно истаћи да се у оба случаја радило о преврату изведеном од стране малог броја официра. Немачки посланик у Београду Виктор фон Херен уверавао је своје претпостављене да пуч од 27. марта није био дело армије у целини или српског официрског кора, већ групе од 29 завереника, углавном млађих ваздухопловних официра,

¹⁴ Б. Мирковић, н. д., 22.

¹⁵ Милан Фотић, *Изгубљени пут, I део: 27. март 1941* (Минхен: издање пишчево, 1960), 38.

¹⁶ Hoptner, op. cit., 248-249.

¹⁷ Увече 28. јуна 1914, дакле непосредно по извршењу атентата на Франца Фердинанда, истакнути црнорукац мајор Војислав Танкосић је, по наређењу српске владе, задржан у притвору у штабу Дунавске дивизијске области како би се испитала његова улога у овом догађају. Душан Симовић се ту нашао на дужности, па је имао прилику да са њим разговара о припреми атентата пошто су били добри пријатељи. Танкосић му је „саопштио детаље те припреме, као и да је атентат изведен противно интенцијама наше владе.” (ВА, П-16, 8-1-1, У служби народу и отаџбини: мемоари армијског ђенерала Душана Т. Симовића, I део, стр. 15) Симовић очигледно није научио никакву лекцију из овог искуства.

мотивисаних авантуризмом и мржњом према кнезу Павлу и Цветковићу, „који су, према фантазирањима српских патриота, издали земљу у Бечу.”¹⁸ Да је трезвена већина у војсци била далеко од помисли о државном удару, потврдио је и сам Симовић. Када је на једном састанку покушао да придобије највише официре Београдског гарнизона да упозоре кнеза Павла и владу да њихова политика не одговара расположењу војске и народа, они то нису прихватили. Неки од њих су се противили било каквим иступима официра у име војске, сматрајући да нема знакова незадовољства у армији и да је њихова дужност да слушају и да препусте влади да сноси одговорност за своје одлуке. Симовић је био, како сам наводи, разочаран мишљењем одређених официра и резервисаним ставом већине.¹⁹

Када је реч о британском уделу у мартовском преврату, оно је своју увертуру имало у парирану притиску Немаца на Југославију са циљем да се став Београда према силама Осовине изведе на чистац, што је доприносило великим тешкоћама кнеза Павла. Док је званична британска политика рачунала на кнеза Павла да усмерава југословенско држање у складу да жељама Лондона, британске обавештајне службе су од почетка рата постале увелико умешане у стварање неповољног расположења према регенту у земљи. Ова настојања су имала за циљ да, са једне стране, изврше притисак на кнеза Павла да се супротстави немачким захтевима, а са друге стране, да припреме алтернативно решење у случају да регент на крају не буде деловао у складу са британским захтевима. Припреме ове врсте су биле посебно потребне с обзиром на кључну улогу коју је Југославија могла да има у промењеним околностима после новембра 1940. године када је одбрана британског савезника Грчке од италијанског агресора и могуће немачке војне интервенције постала централна преокупација владе Винстона Черчила. Опсег активности Управе за специјалне операције (Special Operations Executive – SOE) коју је Черчил задужио за субверзију и саботажу у Европи под немачком окупацијом доста је истражен у историографији, укључујући ту и операције у Југославији. Према изузетно обавештеном америчком новинару који је тада боравио у престоници Краљевине, SOE агенти „су почели да се окупљају у Београду, неки одређени као

¹⁸ Далибор Денда, *Шлем и шајкача: војни фактор и југословенско-немачки односи (1918-1941)* (Нови Сад: Матица српска, 2019), 667-668.

¹⁹ Hoover Institution Archives, Stanford University, Dušan Simović Papers, box 2, folder 7, "Uspomene. Autobiografija", part II, folio 11; Ж. Кнежевић, *н. д.*, 217-218.

аташеи, неки као привремени секретари [британског] посланства, други регрутовани из енглеске пословне колоније.”²⁰

Они су охрабривали и обезбеђивали субвенције за различите опозиционе групе, пре свега за Земљорадничку странку и Илију Трифуновића – Бирчанина, вођу парамилитарне Народне одбране; према једном истакнутом СОЕ оперативцу, најмање 100 000 фунти је потрошено за ове сврхе.²¹ Али СОЕ није била једина британска обавештајна агенција која је деловала у Београду; веома је активна била тајна обавештајна служба (Secret Intelligence Service – SIS, познат такође као MI6), заједно са војним и ваздухопловним аташеима из посланства, који су дали огроман допринос прикупљању обавештајних података. Анализирајући субверзију СОЕ, Давид Стафорд износи тврдњу да „постоји сваки разлог да се верује да је СИС био подједнако активан у Југославији као СОЕ”.²² Још једна свестрана анализа британског учешћа у државном удару од 27. марта потврђује да је СИС установио одличну мрежу за размену информација и прикупљање обавештајних података у читавој земљи чему је обилато доприносила активност британских вицеkonzула и проkonzула, као и да су СОЕ и СИС оперисали у духу међусобне сарадње.²³ Са друге стране, званична историја британских обавештајних служби током Другог светског рата истиче да је СИС не само ставио на располагање СОЕ своју комуникациону мрежу, већ „и обезбедио јој есенцијалне контакте.”²⁴ О организацији и раду СИС у Југославији познато је веома мало: „У Београду, шеф станице је био бивши колонијални полицајац. Он је био запослен у новембру 1936 да помогне у Берлину и пребачен је у Југославију до септембра 1939. Касније те године, да помогне прикупљању обавештајних

²⁰ Cyrus Leo Sulzberger, *A Long Row of Candles: Memoirs & Diaries, 1934-1954* (London: Macmillan, 1969), 100.

²¹ Документи о активностима СОЕ објављени су као прилози у: Balfour and Mackay, *op. cit.*, 309-321; види и: Marko Pivac, *The Soul and Graves of Yugoslavia, 1941-1946: A National Tragedy, Part One: Drawing Yugoslavia into the War* (M. Pivac, 2012).

²² David Stafford, “SOE and British Involvement in the Belgrade Coup d’État of March 1941”, *Slavic Review*, vol. 36, no. 3 (1977), 408, n. 37.

²³ Sue Onslow, “Britain and the Belgrade Coup of 27 March 1941 revisited”, *Electronic Journal of International History*, 8 (January 2005), 15-16; овај суд потврђује и студија о најпознатијој британској обавештајној агенцији: Keith Jeffery, *MI6: the History of the Secret Intelligence Service, 1909-1949* (London: Bloomsbury, 2010), 415.

²⁴ F. H. Hinsley, *British Intelligence in the Second World War: its Influence on Strategy and Operations*, volume 1. Assisted by E. E. Thomas et al. (London: Cambridge University Press, 1979), 369.

података о покретима немачких и италијанских трупа, отворена је подстаница у Загребу који је (пored осталих ствари) био погодна локација за дебрифинг агената из Италије.”²⁵ Нема детаља о операцијама СИС агената у Београду, по свој прилици услед недостатка изворног материјала. Тиме је и потреба да се испитају операције свих британских обавештајних агенција, укључујући ту и војног и ваздухопловног аташеа, још наглашенија, као једини начин да се дође до поузданије процене утицаја које су оне имале на драматичну промену у Југославији изазвану пучем.

Упада у очи чињеница да и поред свих субверзивних активности СОЕ и труда да се ојача отпор српских политичких кругова и јавног мњења према давању концесија Немцима, контакти ове агенције нису били од главног значаја за извођење војног удара који је уследио у Београду. За то су били потребни официри копнене војске и ратног ваздухопловства, а нема индиција да је СОЕ остварио значајне везе са њима. У овом погледу је нарочито важан био британски војни аташе, потпуковник Чарлс Сејмур Кларк (Charles Seymour Clarke), који је успоставио блиске везе са пуковником Жарком Поповићем, шефом југословенске војнообавештајне службе. Поменути амерички новинар који ће касније направити изузетну каријеру као кореспондент из иностранства њујоршког Тајмса (*New York Times*) забележио је како су двојица војника први пут дошли у контакт: „Кларк је био отпочео свој задатак неспретно; покушао је да поткупи пуковника Жарка Поповића ... са великодушном сумом долара. Поповић је игнорисао овај *faux pas* са горким спокојством и пристао да преда Кларку имена агената Осовине ако би овај узвратио информације.”²⁶ Како Кларков последњи извештај из Југославије открива, Поповић је у потпуности делио са њим не само податке о силама Осовине, већ и оне који су се тicali југословенских војних потенцијала и планирања.²⁷ Други канал комуникације био је између британског ваздухопловног аташеа Хјуа Мекдоналда (Wing Commander A. H. N. MacDonald) и официра југословенског ратног ваздухопловства. Према сећању Александра Глена, СОЕ

²⁵ K. Jeffery, op. cit., 412.

²⁶ C. L. Sulzberger, op. cit., 100.

²⁷ Živko Avramovski, prir., *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, 3 knj. (Beograd: Arhiv Jugoslavije i Jugoslovenska knjiga, 1996), III, dok. br. 409, Završni izveštaj pukovnika C. S. Clarke povodom napuštanja položaja britanskog vojnog izaslanika u Beogradu, juli 1941, 819–820, 826–827.

агента који је деловао под маском помоћника поморског аташеа у Београду, „Приватни разговори између Чарлија Кларка и Хју Мекдоналда са њиховим колегама из југословенске војске и ваздухопловства постали су све отворенији и ми смо причали озбиљно са извесним пуковником Дражом Михаиловићем, који је тада био одговоран за планирање за ситуацију која би настала после [немачке] окупације.”²⁸ Пуковник Михаиловић, будући командант ројалистичког покрета отпора у Југославији, ипак није имао никакву улогу у пучу од 27. марта и поред свог несумњивог пробританског, односно антинемачког расположења.

Поред Жарка Поповића, кључни контакт британских војних обавештајаца био је генерал Мирковић. Његово именовање за вршиоца дужности команданта ратног ваздухопловства средином маја 1940. изазвало је велико задовољство Мекдоналда, који је то сматрао повољном променом за савезнике. За разлику од свог претходника, генерала Радивоја Јанковића, који је веровао у снагу немачког оружја, Мирковић је приликом првог сусрета са Мекдоналдом, који је пао баш у време спектакуларних победа Вермахта на западном фронту, декларативно „изјавио да су он и југословенски народ 100% за Француску и нас и да он жели и да се нада да ћемо ми победити.”²⁹ У својим сећањима написаним на брзу руку 1. децембра 1941. године када се југословенска влада нашла у избеглишту у Каиру након војног слома и окупације земље, дубоко свестан да су га већ тада многи сматрали обичним британским агентом, Мирковић се посебно осврнуо на улогу Британије у пучу извршеном осам месеци раније. Тврдио је да је он достављао ваздухопловном аташеу Мекдоналду све обавештајне податке о покретима немачких и италијанских трупа. Према Мирковићу, Мекдоналд је добијао поверљиве информације преко шефа обавештајног одсека штаба ваздухопловства мајора Душана Бабића и резервног

²⁸ Alexander Glen, *Footholds against a Whirlwind* (London: Hutchinson, 1975), 51, 61-63; заједно са Гленом у овим разговорима је учествовао и његов колега Џулијан Амери (Julian Amery), иначе син једног од најистакнутијих Конзервативаца у Британији Леополда Америја, који је то описао у мемоарима *Approach March: A Venture in Autobiography* (London: Hutchinson, 1973), 179-180; види такође D. Stafford, *op. cit.*, 413; C. L. Sulzberger, *op. cit.*, 99-100. О Михаиловићевим везама са Британцима види и биграфију: Коста Николић, *Генерал Драгољуб Михаиловић, 1893-1946* (Београд: Завод за уџбенике, 2005), 52-58.

²⁹ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III, dok. br. 164, Memorandum vazduhoplovnog izaslanika u Beogradu Macdonalda, 21. maj 1940, 448-449; Д. Денда, *н. д.*, 553-654.

коњичког капетана Живојина Крстића. Мирковић такође потврђује да је британски војни аташе пуковник Кларк добијао податке о немачкој и италијанској војсци од пуковника Поповића. Када је Поповић отишао у Москву у августу 1940. године, након успостављања дипломатских односа између Совјетског Савеза и Југославије, где је именован за војног аташеа, он је препоручио Кларку Мирковића као највернијег пријатеља Велике Британије који ће наставити да доставља информације исто онако како је то он сам чинио. Мирковић је са поносом истицао да ниједна од британских обавештајних агенција није могла „доћи до тих података изузев пуковника Кларка, који је ове добијао од пуковника Поповића, а потпуковник Макдоналд од мене.”³⁰ Овај Мирковићев навод је тачан: негдашњи авијатичар Том Г. Маплбек (Tom G. Mapplebeck), почасни ваздухопловни аташе у британском посланству, становник Београда још од Првог светског рата и одличан Мирковићев пријатељ, поврдио је у усменом интервјуу скоро пет деценија касније да је од њега добијао сажетке недељних обавештајних извештаја југословенског генералштаба које је потом преводио и прослеђивао посланику Роналду Кемпбелу (Ronald Ian Campbell) и његовим аташеима.³¹ Уосталом, према накнадном сведочењу Жарка Поповића, блиски односи између њега и Мирковића, са једне стране, и Мекдоналда и Кларка, са друге, нису били нарочито тајни пошто су они, заједно са неким другим југословенским и британским официрима и америчким војним аташеом, често виђани како вечерају заједно у ресторану Аеродромска касина.³²

Мирковић је нарочито инсистирао на чињеници да је он сарађивао са Британцима из властитог убеђења, а не као њихов (плаћени) агент. Овај исказ потврђује извештај Теренса Гленвила, још једног оперативца СОЕ, који је, месецима након пуча, навео да су Мирковић и професор Радоје Кнежевић, завереник из редова цивила и брат мајора Живана Кнежевића, деловали спонтано и независно у односу на Британце.³³ Јозо Томашевић је у својој студи-

³⁰ Б. Мирковић, *н. д.*, 33-34.

³¹ Хедер Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани* (Београд: Нолит, 2009), 50.

³² Јован Марјановић, *Дража Милошевић између Британца и Немца*, књ. I, *Британски штампањик* (Загреб, Београд: Globus, Народна књига, Просвета, 1979), 36; Бранко Петрановић и Никола Жutiћ, *прir., 27. mart 1941.: tematska zbirka dokumenata* (Београд: NICOM, 1990), 81, напомена 4.

³³ Balfour and Mackay, *op. cit.*, 321.

ји изнео другачију интерпретацију Мирковићевих веза са Британцима, позивајући се на извесни меморандум који је сам генерал написао (без навођења конкретног извора, већ само уз тврдњу да информација потиче из „поузданог извора”); према њему је Маплбек, за кога сматра да је дуго времена био оперативац СИС у Београду, рекао Мирковићу поподне 26. марта да пуч мора да буде извршен у року од 48 сати.³⁴ Сам Мирковић је такође оставио сведочење о поменутом састанку, али је он, у свом маниру, устврдио да је дефинитивну одлуку о извршењу пуча донео сам, не консултујући никога. Према његовој верзији, када га је Мекдоналд обавестио да је уговор о приступању Југославије Тројном пакту потписан, он му је, „моментално страховито увређен и револтиран”, изјавио да „Пакт има да падне” и да ће га он сам „оборити”.³⁵ Нажалост, ни Томашевићева ни Мирковићева верзија овога изузетно важног разговора не може бити поткрепљена документарним доказом.

Независно од тога да ли је био и финансијски стимулисан да сарађује, за шта нема конкретних доказа, најбољи показатељ дубине Мирковићевих (и Симовићевих) веза са Британцима налази се у телеграмима из марта 1941. Главнокомандујућем британских снага у Средоземљу је наређено да заједно са ваздухопловним аташеом у Београду размотри могућност извлачења југословенског ратног ваздухопловства из земље како не би пало у руке Немцима у случају окупације. Наиме, ту се износи предлог да се позову југословенски ваздухопловци, укључујући и квалификовано особље на земљи све са садржајем лако покретних техничких складишта, да се придруже британском ратном ваздухопловству (RAF) под истим условима који важе за домаће људство, или под условима који важе за друге савезничке ваздухопловце уколико не желе да приступе RAF.³⁶ Очигледно је да се овакав позив не би упутио, а још мање рачунало на његово успешно спровођење, без блиске сарадње са највишим руководиоцима југословенског ратног ваздухопловства. То

³⁴ Jozo Tomasevich, *The Chetniks: War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945* (Stanford: Stanford University Press, 1975), 45; D. Stafford, op. cit., 415-416 датира 25. марта сусрет између Мирковића и Маплбека на основу сећања потоњег и доказује да је Маплбек као добар пријатељ југословенског генерала био у бољој позицији да сазна Мирковићеве планове него ваздухопловни аташе Мекдоналд.

³⁵ Б. Мирковић, н. д., 34-35.

³⁶ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III, dok. br. 190, Šifrovani telegram ministarstva vazduhoplovstva glavnokomandujućem na Sredozemlju, 11. mart 1941, 649.

је евидентно из следеће комуникације, десет дана касније, када је Мекдоналд обавестио надлежне у Лондону да је дуго дискутовао са Мирковићем, двојцом штабских официра и „представником“ Симовића о: „(а) могућој сарадњи са нама, (б) циљевима бомбардовања, (ц) евакуацији ваздухопловства у извесним околностима.“³⁷ Ова питања, као и поступак са појединим југословенским дезертерима из редова ваздухопловаца у Грчкој, Британци су потом расправљали са Симовићевим изаслаником у Атини. Тим разговорима присуствовао је и Мекдоналд, па се по повратку опет видео са Мирковићем „и осталим“. На основу свих ових интензивних веза и размењених информација Мекдоналд је закључио да постоје „добри изгледи да то ваздухопловство одигра улогу у нашу корист, ма какав био политички исход.“ Сумњиво је да ли су ови контакти уопште били одобрени од стране југословенске владе и главног генералштаба. Чињеница да су се одиграли неких десетак дана након завршетка мисије мајора Милисава Перишића у Атини 8-9. марта кога су кнез Павле и војни врх послали да испита какву конкретну војну помоћ британски експедициони корпус (и грчка војска) може да пружи југословенској армији сугерише да су Симовић, Мирковић и њихови најближи сарадници деловали на своју руку. У прилог оваквом закључку иде и Мекдоналдово упозорење на крају његовог кратког извештаја: „Битно је да се споља ништа не сазна о овим разговорима и они треба да буду спроведени у дело с великом дискрецијом. Међу Југословенима има и оних који сматрају да их се збрзава да раде само у корист наших а против сопствених интереса.“³⁸ Ова околност, као и експлицитна Мекдоналдова тврдња да верује да би највиши команданти југословенског ратног ваздухопловства ступили у дејство у складу са британским плановима без обзира на став политичког руководства земље, указују да се делатност Симовића, Мирковића и њихових присталица, према освештаним нормама војно-кривичног законодавства, може окарактерисати само као велеиздајничка.

Оваква врста сарадње између Мирковића и Мекдоналда убедљиво оповргава скептичност британске историчарке Елизабет

³⁷ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III, dok. br. 345, Šifrovani telegram vazduhoplovnog izaslanika u Beogradu ministarstvu vazduhoplovstva, 21. mart 1941, 685.

³⁸ *Исто*. О мисији мајора Перишића види британски извештај док. бр. 408 у истој збирци, анекс 11, 778-782, као и: Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, 2 knj. (Beograd: Narodna knjiga, 1983), I, 379.

Баркер према степену упућености Мекдоналда у Мирковићеве планове. Наиме, Баркер је указала да су подаци које је ваздухопловни аташе изнео о сарадњи са Мирковићем после удара много одређенији од оних који се налазе у његовим извештајима пре 27. марта; такође је изразила сумњу да би један завереник попут Мирковића открио своје планове аташеу стране земље, па макар и британском са којим је стајао у пријатељским односима.³⁹ У погледу прве тврдње, односно недостатка јасног сигнала којим би Мекдоналд скренуо пажњу претпостављенима да непосредно очекује државни удар, Баркер је и сама свесна да је он морао да буде "крајње дискретан", док је друга тврдња посве неуверљива. Све што смо изнели о везама између Мирковића и његових британских колега показује ван сваке сумње да генерал-завереник није имао никакве тајне пред њима.

Генерал Симовић је, са своје стране, негирао било какву везу са страним обавештајним службама.⁴⁰ Он је овако описао свој разговор са Мекдоналдом који се водио 26. марта: „По држању истога изгледало ми је, да му је Б. Мирковић, кога је претходно посетио, саопштио за предстојећу акцију и да је он дошао к мени за потврду те вести, да би доставио Лондону. Међутим, ја му нисам о томе ништа рекао и правио сам се као да се ништа не припрема.”⁴¹ Симовићева верзија је извесно неистинита. Из Мекдоналдовога извештаја о њиховом разговору јасно је да му је Симовић практично најавио пуч, мада није улазио у детаље.⁴² Исто тако је јасно из свега горе реченог да је Симовић и лично био ангажован током мартовских дана у интензивним контактима са британским ваздухопловним

³⁹ Elisabeth Barker, "Državni udar u Beogradu i Britanci - Vojni puč 27. ožujka 1941.", *Časopis za suvremenu istoriju*, vol. 13, no. 1 (1981), 23-27. У овом истом броју часописа објављен је и рад Душана Биберера који ће бити цитиран ниже, као и дискусија британских и југословенских учесника конференције одржане од 25. до 27. новембра 1976. године у Лондону (Imperial War Museum) под насловом „Rasprava”, 37-55. Излагања Баркер и Биберера су једина објављена са овога скупа. Занимљиво је да су поједини Британци, и то они који су били учесници догађаја у марту 1941, одбацивали током дискусије Мекдоналдове наводе о улози коју је имао тих дана, али су то чинили искључиво на основу неповољног мишљења које су имали о његовим способностима и карактеру.

⁴⁰ ВА, П-16, 8-1-1, У служби народу и отаџбини: мемоари армијског генерала Душана Т. Симовића, II део, 245.

⁴¹ Исто, стр. 257; цитирано је у: Dušan Biber, „Britanski udio u državnom udaru u Jugoslaviji 27. ožujka 1941.", *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 13, no. 1 (1981), 31, напомена 14.

⁴² D. Stafford, op. cit., 414.

аташеом и командним структурама у Грчкој, по властитој иницијативи и упркос политици коју је његова влада спроводила, па је и стога апсурдна тврдња да је прикривао своје намере од Мекдоналда. Симовић је, уосталом, већ одабран од стране британског посланства, када је оно ауторизовано да свим средствима ради на остварењу државног удара, као једини „активни војни шеф“, односно „потенцијални вођа војске и ваздухопловства“ способан да изврши пуч, с обзиром на свест да само војска може да свргне цивилну владу.⁴³

Поред свих великих услуга које је несумњиво чинио Британцима, очигледно је и да је Мирковић претеривао у наглашавању свог значаја као јединог извора најповерљивијих података за британског војног и ваздухопловног аташеа по одласку Жарка Поповића за Москву. То нам откривају мемоари коњичког потпуковника Угљеше Поповића, шефа тајне војне контраобавештајне службе при Главном генералштабу, која је, у том облику, отпочела свој рад 1938. године на иницијативу Душана Симовића, тада начелника Главног генералштаба, који је и поставио Угљешу Поповића на нову дужност. Он је био брат Жарка Поповића, па свакако није било нимало случајно да је баш он наставио да одржава интензивне контакте које је његов брат имао са Британцима до свог одласка на службу у Москву. Баш као његов брат и пуковник Кларк, Угљеша Поповић је одржавао сталну везу са неименованим шефом британске тајне службе у Београду (вероватно СИС), чија ће се улога показати јако важном. Изузетан пример сарадње између југословенске и британске обавештајне службе одиграо се када је прва доставила потоњој важне информације о концентрацији италијанске флоте у тарантском заливу. Ако је судити према задовољству Британаца и њиховој великој захвалности југословенским колегама, изгледа да је ова дојава значајно допринела великом успеху британских поморских снага у Медитерану приликом њиховог изненадног напада на италијанске ратне бродове у луци Таранто 11-12. новембра 1940.⁴⁴

⁴³ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III, dok. br. 359, Šifrovani telegram poslanika u Beogradu Campbella Foreign Officeu, 24. mart 1941, 701-702. Извештавајући о разговору са Симовићем 26. марта Мекдоналд је на почетку напоменуо: „Како је овај официр на челу организације која намерава да изведе државни удар, састанак је организован у великој тајности.“ (dok. br. 366, Šifrovani telegram poslanika u Beogradu Campbella ambasadi u Kairu, 26. mart 1941, 711-712).

⁴⁴ Угљеша Поповић, *Deseti po redu: tajna vojno obaveštajna služba bivše jugoslovenske vojske od 1938. do maja 1941. godine* (Beograd: izdanje piščevo, 1976), 71-73.

Сумњајући да се спрема немачка агресија против Југославије, Угљеша Поповић и његови сарадници су затражили од СИС, која је била вољна да узврати услугу Југословенима, да прибаве документе са састанка највиших немачких генералштабних официра, укључујући фелдмаршала Валтера фон Браухича, врховног команданта Вермахта, који је одржан крајем децембра исте године у Прагу. Ова молба је уследила након пријема информације из обавештајног центра у Берну, од стране пријатељских обавештајних служби, да су у току завршне немачке припреме и разрађивање планова за напад на Југославију. Поред тога, разлог за забринутост Угљеше Поповића и његових сарадника су били транспорти немачких трупа преко Мађарске за Румунију, за које се процењивало да су могле да буду употребљене против Југославије или Грчке, или обе земље заједно. Изгледа да су подаци из Берна превагнули да југословенски обавештајци закључе да се спрема напад на Југославију, а не на Грчку са којом је немачка савезница Италија већ била у ратном с-укобу. Мада је захтев Југословена био замашан, Британци су им 25. фебруара 1941. доставили важан документ. То је био „један мали елаборат, фото-снимак око шест страна куцаних писаћом машином и два прилога – скице. Документ је био озваничен штамбиљем Врховне команде копнене војске, а лево од потписа и печатом. Потписник је био фон Браухич! Документ је био датиран 28. децембар 1940. године”. Што се тиче садржаја документа, Угљеша Поповић га је описао овако:

Први део, две стране и једна скица, односе се на Румунију и Бугарску, где је улазак немачких оружаних снага предвиђен без отпора. Затим, главна места прелаза преко Дунава у Бугарску и простора стратегијског развоја немачких оружаних снага према југословенској и грчкој граници и са обележеним операцијским правцима и јачином снага у шифри. Према Југославији назначени су операцијски правци; нишавски, криворечки, струмички итд. Други део, око четири странице писане писаћом машином и једна скица, приказивао је поступак са Југославијом. Предвиђен је најпре случај, ако Југославија приступи Тројном пакту, тј. ако пусти немачке трупе преко своје територије, без икаквог отпора, за напад на Грчку. То је у суштини „Подухват 25” тј. да се 25 дивизија употреби само

против Грчке, а у другом случају ако Југославија покуша да пружи отпор, без обзира да ли је приступила Тројном пакту или не, предвиђени су правци напада, одређене снаге, први циљеви за сваку нападну формацију. Формације су приказане у шифри. Главни напад је предвиђен из Бугарске нишавским правцем, а помоћни из Аустрије, Мађарске и Румуније, са главним циљем Београд.⁴⁵

С обзиром на изванредан значај прибављеног документа, служба Угљеше Поповића је одмах приступила провери његове веродостојности. Стало се на становиште да је у питању фотокопија оригиналног документа, а „техничка контрола“ је утврдила да је фон Браухичев потпис аутентичан и да је методологија излагања садржаја уверљива, што је учврстило уверење „да британска тајна служба није имала никаквог интереса нити зле намере, да нам попури тако што.“

Потом је Поповић лично предао документ генералу Боривоју Јосимовићу који је га је уручио начелнику Главног генералштаба, армијском генералу Петру Косићу. Одмах након реферисања Косићу, Јосимовић је пренео Поповићу како је овај реаговао на садржај документа: он је био уверен да је то „производ британске тајне службе са циљем да торпедује наше добре односе са Немачком, који ускоро треба да буду у потпуности нормализовани и њиме решена сва отворена питања. То што ми показујете, односно предајете, безмало је лакрдија, рекао је генерал Косић. Како може да се поверује томе документу, када ниједан наш војни изасланик, нити дипломатски претставник на страни, ни не наговештава неку активност овакве врсте, а Ви и Угљеша презентирате је као готову ствар.“⁴⁶ Из Симовићевих мемоара сазнајемо да је документ до кога је дошао Угљеша Поповић био познат и њему и да је предочен и кнезу Павлу.⁴⁷ Очигледно да ни англофилски настројен регент није био ништа више импресиониран његовим садржајем него начелник генералштаба, иако је потицао из британских извора.

Шта може да се закључи из ове изузетно интересантне епизоде о размени обавештајних информација између Југословена и Британаца кратко време пре судбоносног пуча? Данас је добро поз-

⁴⁵ Исто, 73-77.

⁴⁶ Исто, 75-76.

⁴⁷ ВА, П-16, 8-1-1, У служби народу и отаџбини: мемоари армијског генерала Душана Т. Симовића, II део, 236.

нато да Трећи Рајх није имао намеру да војнички нападне Југославију пре 27. марта.⁴⁸ Додуше, на основу белешки генерала Франца Халдера, начелника Врховне команде, познато је и то да је Вермахт разрађивао оперативни план за напад на Југославију још у октобру 1940, укључујући и планове за немачку окупацију подручја насељених Немцима, по свој прилици Словеније, и задовољавање територијалних апетита - Мађарске и Бугарске на рачун свог суседа.⁴⁹ Халдерове сумарне белешке не дају могућност да се реконструише контекст у коме се - одвијало ово планирање, али изгледа да је оно морало да стоји у вези - са доласком немачке војне мисије у Румунију (7. октобар) чиме је та - земља потпала под пуну контролу Берлина. Хитлер није желео ширење рата на Балкан тако да су оперативни планови против Југославије у то време, по свој прилици, представљали комбинације за случај непредвиђених заплета. Зато је након 27. марта 1941, када је Хитлер издао наредбу о војничком уништавању Југославије, план о нападу разрађен у року од неколико дана и, како је већ речено, прилагођен тако да се спроведе у склопу већ припремљене операције против Грчке. Такође је добро познато да су крајем фебруара 1941, када је британска обавештајна служба предала горе поменути записник са састанка фон Браухича и других високих немачких команданата, британски дипломатски притисак на кнеза Павла, као и субверзивне делатности агента СОВЕ у Београду, били у пуном јеку. Зато је тешко поверовати да је време када је тај важан документ био уручен југословенској страни било случајно одабрано. Супротно уверењу Угљеше Поповића да британски обавештајци нису имали „никаквог интереса“ да пружи нешто што се чинило као дефинитиван доказ да је немачки напад на Југославију испланиран, британска политика је тада итекако била заинтересована да Југославија ступи у рат у циљу пружања војне помоћи Грчкој (британски експедициони корпус ће бити упућен у Грчку почетком марта). Черчил и Антони Идн, министар спољних послова, су у то време улагали дипломатске напоре да се формира један балкански - фронт против Немаца, који би сачињавале југословенске, грчке и турске снаге, са тек малим британским учешћем.⁵⁰

⁴⁸ Martin van Krenveld, *Hitler's Strategy, 1940-1941: The Balkan Clue* (Cambridge, Cambridge University Press, 1973).

⁴⁹ Д. Денда, н. д., 577.

⁵⁰ Elisabeth Barker, *British Policy in South-East Europe in the Second World War* (London: Macmillan, 1976), 87-88.

Напред речено не значи нужно да је, како је то посумњао генерал Косић, британска обавештајна служба прибегла трику, односно превари како би увукла Југославију у рат. Документ који је предан Угљеши Поповићу је заиста могао да буде, и вероватно био, аутентичан, јер његов садржај јасно указује да је предвиђао различите могућности које би могле да се јаве приликом немачког напада на Грчку. Немачка врховна команда је напосто радила оно што врховне команде раде и у миру, а посебно непосредно пре извођења ратних операција. У ситуацији када је држање Југославије према силама Осовине и према предстојећој грчкој кампањи било још увек неодређено и неизвесно, морало се водити рачуна да се обезбеди бок немачких снага приликом инвазије на Грчку, па су предвиђани и различити сценарији. Тиме се може објаснити и чињеница да је развој операција који је планиран у случају војног ангажовања Београда против немачких трупа одговарао ономе што ће се заиста и догодити када немачка војска буде напала Југославију, симултано са нападом на Грчку, у априлу 1941. Немачко планирање операције против Југославије на коју се Хитлер одлучио дословно преко ноћи било је свакако олакшано чињеницом да су већ постојали оперативни планови који су, како је речено, разрађивани од октобра 1940. Чини се оправдано претпоставити да је документ о састанку немачког војног руководства у Прагу крајем децембра исте године сведочио о једној од етапа тога планирања које је постало изузетно актуелно у контексту спровођења предстојеће агресије на Грчку.

Без приступа додатним британским документима насталим као резултат рада њихових обавештајних агенција, посебно оних који се односе на друге службе осим СОЕ, немогуће је формирати потпуну слику ове интригантне епизоде из британско-југословенских односа. Питање које мучи све истраживаче у области безбедносно-обавештајних студија је да ли ће главни документи икада бити доступни истраживачима и да ли су уопште и сачувани, имајући у виду њихову изузетну осетљивост.⁵¹ Материјал из

⁵¹ Душан Бибер је у својој анализи пошао од става да су за извођење пуча кључне биле везе британског ваздухопловног аташеа, али је истраживањем у државном архиву у Лондону установио да је у одређеном тренутку после 1972. године фонд Министарства рата (War Office) „као и многи други, био темељито очишћен без икаква објашњења.“ Неки од склоњених докумената су сигурно доступни у архиви Министарства спољних послова (Foreign Office). Осим тога, трагајући за редовним извештајима ваздухопловног аташеа упућеним обавештајној служби у Министарству ваздухопловства, Бибер је запазио:

српских извора дозвољава нам само да наслутимо неке од веома важних релација између југословенских официра и извесних британских обавештајних структура (осим СОЕ) пре пуча од 27. марта, које су у историографији остале добрим делом непознаница.⁵² Извесно је да су британски агенти уложили велике напоре како би навели одговорне факторе у Београду да донесу одлуке које би одговарале стратешким потребама Лондона у критичној фази рата или како би их, ако то не буду вољни да ураде, заменили новом владом. Постоје индиције да су информације које су британски агенти пружали истакнутим југословенским официрима могле да утичу на највише команданте ратног ваздухопловства да збаце кнеза Павла и његову владу. Они су вероватно могли да буду охрабрани и учвршћени у својој одлуци да изврше државни удар пошто су их подаци добијени од Британаца уверили да је немачки напад на Југославију неминован и да ће уследити брзо, чак и без обзира на то какво држање заузме влада у Београду. Такво убеђење могло је да олакша њихове недоумице и преиспитивања око ризика којим ће њихова земља бити изложена услед изненадне превратничке акције и да појача њихову веру у исправност онога што раде. Карактеристично је, уосталом, да су Угљеша Поповић, а по свој - прилици и Симовић, па вероватно и други официри који су сазнали за документ о састанку највишег немачког војног вођства,

„Прилично чудновато, у PRO [Public Record Office – ранији назив данашњег The National Archives], фонд AIR 8/552, нема никаквих извештаја о корацима подузетим прије удара!“ („Britanski udio u državnom udaru u Jugoslaviji 27. ožujka 1941.“, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 13, no. 1 (1981), 30-31.) У поменутој објављеној дискусији учесника скупа Филис Оти (Phyllis Autey) је такође напоменула да су извесна документа која је она видела накнадно повучена из архивских фондова (*Rasprava*, str. 44). Упркос протока времена који омогућава истраживачима да добију приступ архивском материјалу насталом радом државних органа у Британији (као и другде), ограничења која се односе на грађу обавештајних агенција остају на снази. (Wesley K. Wark, “In Never-Never Land? The British Archives on Intelligence”, *The Historical Journal*, vol. 35, no. 1 (1992), 195-203). После доношења акта о слободи информација (UK Freedom of Information Act) 2000. године, могућности да се одобри приступ одређеном материјалу су повећане, али су још далеко од слободног истраживања, јер су архиве сигурносних и обавештајних агенција и даље изузете од примене акта. (Christopher J. Murphy and Daniel W. B. Lomas, “Return to Neverland? Freedom of Information and the History of British Intelligence”, *The Historical Journal*, vol. 57, no. 1 (2014), 273-287)

⁵² Изузетак је Далибор Денда, „Војна обавештајна служба у Краљевини СХС/Југославији 1918-1941.“, *Војноисторијски гласник*, LX, бр. 2 (2010), 30-35 и *Шлем и шајкача*, 585-586, 653-655, 657-659.

прихватили то као дефинитиван доказ нечега у шта су већ веровали – да ће немачка сила напасти Југославију. Насупрот њима, генерал Косић који је имао шири увид у војно-политичку ситуацију и добијао редовне извештаје из дипломатских агенција Краљевине, посматрао је ту информацију као једну од многих и прилазио јој је критички. Све речено никако не значи да је британско достављање поменутог документа било главни фактор који је подстакао пучисте на акцију, имајући у виду њихове неосноване и нереалне погледе на спољну политику, наполеонске амбиције и схватања о својој властитој важности,⁵³ као и авантуристичку спремност да ставе судбину читаве земље на коцку. Ипак, чини се да догађаји у вези са достављањем важних података указују да је улога британских обавештајних служби била значајнија него што се то обично износи у мемоарској литератури и историографским студијама.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Војни архив, Београд, пописник 16, кутија 8, фасцикла 1, документ 1, У служби народу и отаџбини: мемоари армијског ђенерала Душана Т. Симовића.

Hoover Institution Archives, Stanford University, Dušan Simović Papers, box 2, folder 7, "Uspomene. Autobiografija: prilog za istoriju Jugoslavije u prvoj polovini XX veka".

⁵³ Индикативно је да је Мирковић изјавио пуковнику Кларку 12. априла у Зворнику, усред хаотичног повлачења југословенске војске и непосредно пре њеног потпуног слома и капитулације, налазећи се „у онако добром расположењу као увек“ упркос критичности ситуације: „По његовом мишљењу, једна од главних неповољности од које је војска патила јесте старост њених генерала и да ће се он, ако, како се нада, буде коначно постао врховни командант, постарати да дивизијама командују официри стари четрдесет година или мање. Тек на крају разговора је рекао да се нада да ће се извршити припреме за његову евакуацију, ако би ситуација постала безнадежна. Истакао је да ће га Немци, ако га заробе, извесно стрељати, јер је он творац и зачетник државног удара.“ Види у: *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III, dok. br. 409, Završni izveštaj pukovnika C. S. Clarke povodom napuštanja položaja britanskog vojnog izaslanika u Beogradu, juli 1941, 823. Како се види из ових речи, Мирковић није губио време покушавајући да преиспита и своју улогу у катастрофи која је снашла земљу услед његове превратничке акције, већ је био заокупљен мислима о напредовању у служби и опасности за властити живот.

Објављени извори

Avramovski, Živko, prir. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji (1939–1941)*. 3 knj. Beograd, Arhiv Jugoslavije – Jugoslovenska knjiga, 1996, III.

Petranović, Branko i Nikola Žutić, prir. *27. mart 1941.: tematska zbirka dokumenata*. Beograd: NICOM, 1990.

Литература

Amery, Julian. *Approach March: A Venture in Autobiography*. London: Hutchinson, 1973.

Balfour, Neil and Sally Mackay. *Paul of Yugoslavia: Britain's Maligned Friend*, 2nd ed. Winnipeg: Canada Wide Magazines & Communications, 1996.

Barker, Elisabeth. *British Policy in South-East Europe in the Second World War*. London: Macmillan, 1976.

Barker, Elisabeth. „Državni удар u Beogradu i Britanci – Vojni puč 27. ožujka 1941.”. *Časopis za suvremenu istoriju*, vol. 13, no. 1 (1981), 7-28.

„Rasprava”. *Časopis za suvremenu istoriju*, vol. 13, no. 1 (1981), 37-55.

Батаковић, Душан Т. „Сукоб војних и цивилних власти у Србији у пролеће 1941.”. *Историјски часопис*, XXIX-XXX (1982-1983), 477-492.

Bataković, Dušan T. “Storm over Serbia: the Rivalry between Civilian and Military Authorities (1911-1914)”. *Balkanica*, vol. XLIV, (2013), 307-356.

Biber, Dušan. „Britanske ocjene Stojadinovića i njegove politike”. U: *Fašizam i neofašizam: zbornik izlaganja na međunarodnom znanstvenom simpozijumu*. Urednici Dušan Bilandžić et al, 265-277. Zagreb: Fakultet političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu, 1976.

Biber, Dušan. „Britanski udio u državnom udaru u Jugoslaviji 27. ožujka 1941.”. *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 13, no. 1 (1981), 29-35.

Bjelajac, Mile. *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1918–1921*. Beograd: Narodna knjiga, 1988.

Васић, Драгиша. *Деветстотрећа, Мајски преврат*. Београд, 1925.

Вилијамс, Хедер. *Падобранци, патриоти и партизани*. Београд: Нолит, 2009.

Вучковић, Војислав Ј. „Унутрашње кризе Србије и Први светски рат”. *Историјски часопис*, XIV-XV (1963-1965), 173-229.

Glen, Alexander. *Footholds against a Whirlwind*. London: Hutchinson, 1975.

Dedijer, Vladimir. *The Road to Sarajevo*. New York: Simon and Schuster, 1966.

Денда, Далибор. „Војна обавештајна служба у Краљевини СХС/Југославији 1918-1941.”. *Војноисторијски гласник*, LX, бр. 2 (2010), 20-39.

Денда, Далибор, *Шлем и шајкача: војни фактор и југословенско-немачки односи (1918-1941)*. Нови Сад: Матица српска, 2019.

Димитријевић, Бојан. „Рат или пакт? Дилема са најкраће историјске дистанце: виђење 25. и 27. марта 1941. од стране представника српске Владе ђенерала Милана Недића”. *Историја 20. века*, XXIII, бр. 1 (2005), 63-76.

Димић, Љубодраг. „27. март 1941 – сећања, тумачења, истраживања и уџбеничка литература”. У: *27. март 1941. седамдесет година касније*. Уредници: Момчило Павловић и Ивана Пантелић, 100–112. Београд: Институт за савремену историју и Фонд Краљевски двор, 2012.

Живановић, Милан. *Пуковник Апис: солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте*, 2 изд. Београд: Прометеј и РТС, 2016.

Живојиновић, Драгољуб. *Краљ Петар I Карађорђевић, живот и дело*, 3 том. Београд: БИГЗ, 1990, II.

Илић, Богољуб. *Мемоари армијског генерала*. приредио Миле Бјелајац. Београд: Српска књижевна задруга, 1995.

Jeffery, Keith. *MI6: the History of the Secret Intelligence Service, 1909-1949*. London: Bloomsbury, 2010.

Казимировић, Васа. *Црна рука: личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*. Нови Сад: Прометеј, 2013.

Кнежевић, Живан. *27. март 1941*. New York: издање пишчево, 1979.

Косић, Никола А. *Дневник 17. март – 28. март 1941*. Милвоки, Висконсин: Невен, 1984.

Van Krenveld, Martin. *Hitler's Strategy, 1940-1941: The Balkan Clue*. Cambridge, Cambridge University Press, 1973.

Krizman, Bogdan. „Zabilješka Srdjana Budisavljevića o državnom udaru 27.III.1941.”. *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 3, no. 2-3 (1971), 196-213.

Krizman, Bogdan. *Vanjska politika jugoslavenske države, 1918-1941: diplomatsko-historijski pregled*. Zagreb: Školska knjiga, 1975.

Marjanović, Jovan. *Draž Mihailević između Britanaca i Nemaca*, knj. I, *Britanski štitenik*. Zagreb, Beograd: Globus, Narodna knjiga, Prosveta, 1979.

MacKenzie, David. *Apis, the Congenial Conspirator: the Life of Colonel Dragutin T. Dimitrijević*. New York: Columbia University Press, 1989.

Milovanović, Nikola. *Vojni puč i 27. mart 1941*. Beograd: Sloboda, 1981.

Мирковић, Боровоје. *Истина о 27. марту 1941. године*. Приредио Петар Боснић. Београд: издање приређивача, 1996.

Митровић, Андреј. *Србија у Првом светском рату*. Београд: Српска књижевна задруга, 1984.

Murphy, Christopher J. and Daniel W. B. Lomas. “Return to Neverland? Freedom of Information and the History of British Intelligence”. *The Historical Journal*, vol. 57, no. 1 (2014), 273-287.

Николић, Коста. *Генерал Драгољуб Михаиловић, 1893-1946*. Београд: Завод за уџбенике, 2005.

Onslow, Sue. “Britain and the Belgrade Coup of 27 March 1941 revisited”. *Electronic Journal of International History*, 8 (January 2005), 1-57.

Пејин, Јован. „Јавни став др Мирка Косића, народног посланика и првака Народне радикалне странке о 27. марту 1941. године”. У: *27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике*, 87-94. Нови Београд: Златна књига, 2003.

Pivac, Marko. *The Soul and Graves of Yugoslavia, 1941–1946: A National Tragedy, Part One: Drawing Yugoslavia into the War*. M. Pivac, 2012.

Popović, Uglješa. *Deseti po redu: tajna vojno obaveštajna služba bivše jugoslovenske vojske od 1938. do maja 1941. godine*. Beograd: izdanje piščevo, 1976.

Radić, Radmila. „Istorija i sećanje – primer 27. marta 1941.”. U: *Kultura sjećanja: 1941.: povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Urednici Sulejman Bosto, Tihomir Cipek i Olivera Mislosavljević, 69-82. Zagreb: Disput, 2008.

Ristić, Dragiša N. *Yugoslavia's Revolution of 1941*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1966.

Stafford, David. “SOE and British Involvement in the Belgrade Coup d’État of March 1941”. *Slavic Review*, vol. 36, no. 3 (1977), 399-419.

Sulzberger, Cyrus Leo. *A Long Row of Candles: Memoirs & Diaries, 1934-1954*. London: Macmillan, 1969.

Terzić, Velimir. *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, 2 knj. Beograd: Narodna knjiga, 1983.

Tešić, Dragan. „Dušan Simović: prilozi za biografiju do 1941.”. *Istorija 20. veka*, XVI, бр. 1 (1998), 129-142.

Tomasevich, Jozo. *The Chetniks: War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945*. Stanford: Stanford University Press, 1975.

Трифковић, Срђа. „Кнез Павле и дипломатија као уметност могућег – англоамерички допринос чину од 27. марта 1941.” У: *27. март 1941. седамдесет година касније: зборник радова*, 79-100.

Фотић, Милан. *Изгубљени пут, I део: 27. март 1941*. Минхен: издање пишчево, 1960.

Hinsley, F. H. *British Intelligence in the Second World War: its Influence on Strategy and Operations*, volume 1. Assisted by E. E. Thomas et al. London: Cambridge University Press, 1979.

Hoptner, Jacob. *Yugoslavia in Crisis, 1934-1941*. New York: Columbia University Press, 1962.

Wark, Wesley K. “In Never-Never Land? The British Archives in Intelligence”. *The Historical Journal*, vol. 35, no. 1 (1992), 195-203.

Dr. Dragan Bakić, Senior Research Fellow
Institute for Balkan Studies, Belgrade
e-mail: dragan.bakic@bi.sanu.ac.rs

BLIND AMBITION OR BRITISH SUBVERSION?: YUGOSLAV OFFICERS, BRITISH INTELLIGENCE AND THE COUP OF 27 MARCH 1941

(Summary)

This article analysis two insufficiently explored aspects of the 27 March 1941 coup d'état in which some of the senior officers deposed Regent of Yugoslavia, Prince Paul, which signaled the rejection of the freshly signed adherence to the Tripartite Pact with the Axis Powers and led to the German conquest of Yugoslavia. Firstly, the article discusses the reasons behind the officers' decision to topple the government and argues that it had much to do with the unsavory tradition of the Serbian army stemming from the May Overthrow in 1903 when the Obrenović dynasty was deposed in a particularly gruesome manner. Just as the 1903 putchists had taken pride in bringing down the absolutist regime of King Milan and introducing parliamentary democracy under the Karadjordjevićs, the rebel officers of 1941 believed they were the bearers of a democratic spirit of the Serbian people who ended the unpopular and autocratic government under Prince Paul. The change in foreign policy away from the Axis Powers and towards democratic Great Britain was an avowed goal of the coup. Secondly, the article examines the contacts between the Yugoslav officers and British intelligence agencies other than SOE whose activities are well known but ultimately had little effect. It was the obscure links with the rebel officers established by SIS and the military and air attaches from the British Legation in Belgrade that mattered in facilitating the change in government in keeping with Whitehall's requirements. In particular, the analysis focuses on the exchange of military information between the Yugoslavs and British in late February 1941. The latter provided a seemingly invaluable document, a record from the meeting of the most senior German commanders which suggested that German invasion of Yugoslavia was imminent. This document might have been a clever inducement on

Britain's part to draw Belgrade into the war and could have influenced the putschists, to a certain extent, to act decisively.

KEY WORDS: Coup d'état, 27 March 1941, Yugoslavia, officers, Dušan Simović, Borivoje Mirković, Prince Paul, British Intelligence Services, Second World War.